

І.М. Дрига

КАРБОВАНА В КАМЕНІ КАРАМАНЛІДІКА КАПАДОКІЇ

ВИХОДЯЧИ зі спостереження, що різниця між християнством та ісламом в Анатолії протягом історії сприймалася автентичними її мешканцями здебільшого як відхилення між доктринами однієї віри, слід констатувати, що в Середній Анатолії та насамперед в найбільш поліетнічному та поліконфесійному її регіоні – Кападокії – протягом тривалого часу для сусідів з одного села, що розмовляли однією мовою (тюрків та не тюрків – мусульман, євреїв-іудеїв, вірменів-григоріанців, вірменів-католиків, православних греків, бекташіїв різноманітного етнічного походження і решти представників дуже великого числа обителів та течок), їхня конфесійна та мовна відмінність від решти односельців була дуже незначною. Для Анатолії і нині властивою є настільки різнобарвна етнічна палітра, що весь півострів, за винятком хіба що прибережних районів, попри те що був об'єднаний спільною мовою, не створив властивої культурно-етнічної свідомості, а відтак у визначенні «іншого» питомим мірилом стала не етнічна приналежність, а віра. Ці релігійні особливості самоідентифікації протягом століть взаємодіяли, численні релігійні ритуали набули подібності, в архітектурі та музиці в око впадають численні спільні риси, які виникли внаслідок історичного накопичення різноманітних традицій. Тому нам здається, що буде доцільним розглядати окремі культурно-історичні, мовні та релігійно-конфесійні особливості регіону як складові однієї гетеродоксної картини Анатолії.

Простежмо одну з віх розвитку тюркських мов, наріжну для розуміння розвитку писемних мов як східноєвропейських, так і балканських тюрків – *тюркську мову написів на спорудах (церквах, намогильних каменях тощо) регіону Кападокії* Анатолійського півострова.

Протягом близько чотирьохсот років в Анатолії, а водночас і на Балканах і згодом

в Буджаці, існувала *караманлідіка* – писемна тюркська мова, що передавалася за допомогою грецьких літер (іноді – латиниці або кирилиці). Православні греки читали цією мовою Євангеліє, правили службу, молилися, писали літописи та написи (*мал. 1, 2*). Майже все мусульманське та християнське населення Кападокії становили *тюркофони* (які не володіли, крім тюркської, жодною мовою), а греки – мешканці внутрішньої Анатолії, за винятком узбережжя, – за мовою не відрізнялись від своїх земляків – тюрків: дуже мало носіїв *Karamanlıca* (караманлідіки¹) самоідентифікувалося як носії грецької культури, створивши притаманний виключно їм «середньосхідний» спосіб існування [Clogg 1997, 74]. За свідченнями мандрівників, зокрема Еремії Челебі Кьомюрджіяна (XVII ст.), греки-караманлійці (представники греко-православного патріархату), хоча і були греками ... *не знали мови грецької й говорили тюркською*.

Носії караманлідіки – *караманлійці*² – тюркомовна (і тюркофонна) греко-православна за віросповіданням спільнота, згадки про яку мають місце навіть у турецькому фольклорі, хоча про визначальні особливості її відомо дуже мало. Ми знаємо, що протягом століть вони, як і сусідські народи, визнавали батьківщиною Анатолію і згадки про них в історичних хроніках трапляються насамперед у післясельджуцьку добу, за часів бейліків і так званого міжцарів'я. У вузькому сенсі слова караманлійці є вихідцями з Караману – регіону, що нині охоплює степову територію не лише Караману, а й Нігде, Конії та Марашу. Цікавою сторінкою історії Західної Анатолії є примусове розселення караманлійців у Стамбулі, в районі Єдікуле, після завоювання цього району турками – з метою його укріплення. Мандрівник *Nicolas de Nicolay* у 1551 році згадував про караманлійців, які жили у великому кварталі

поблизу Єдікуле, заробляли собі на прожиток торгівлею й ремісництвом, мали крамниці на Капаличарши, в Еміноню та Галаті, були вельми вправними у різьбярстві та ювелірній справі. Караманлійські жінки буцімто, як і гречанки, майже не виходили надвір, за винятком лазні та церкви, а проводили час вдома, вишиваючи речі, які продавали на ринку. Бідніші караманлійки заробляли собі на хліб вуличною торгівлею яйцями, птицею, сиром та овочами. З часом караманлійці розселилися у Фенері, Джібалі, Тахтакале, Кумкапи та інших районах Стамбула, де мешкали здебільшого греки. Серед мешканців Стамбула – караманлійців (переважно торговців) можна було виокремити вихідців із села Курдонос округу Нігде – продавців доморобного лаврового мила; араванян, що торгували сухофруктами; мешканців села Улуагач – перекупників зелені, овочів і фруктів; Нігде – торговців зерном та бринзою; вихідців з Кайсері – продавців бастирми та сиров'ялених ковбас; з Фертека – відомих патентованих виноробників; а з давнього кападокійського Сінасоса (нині Махмудпаша) походили продавці солоної риби та ікри. В XIX столітті завдяки створеним ними добродійним організаціям їхні села в Анатолії мали значну матеріальну підтримку і вельми відрізнялись від решти турецьких селищ.

У рамках домовленостей Лозанської угоди 1924 року караманлійців було переселено до Греції. Численні християни, що після обміну між Туреччиною та Грецією як мігранти переселилися близько 80 років тому на Балкани (Західну Фракію) з Анатолії, все ще розмовляють місцевою кападокійською тюркською говіркою (*Korlat* *Büyük Bedel: Mübadele* S. 125). З анатолійської культури караманлідіка зникла разом із підписанням договору про обмін 1924 року.

Турецька лінгвістична традиція (скажімо, енциклопедія Вікіпеді) характеризує мову караманлійців як суміш османської, давньогрецької та новогрецької з використанням грецького письма і зазначає, що караманлійцям вдалося створити власну культурну мову. У цій статті нас цікавлять особливості саме цієї мовно-культурної ситуації та кореляції караманлідіки Кападокії з караманлідікою Балкан та укра-

їнського Півдня. Це становить одну з невирішених проблем тюркобалканістики, пов'язаних із формуванням і динамікою розвитку саме літературно-писемної та усно-літературної тюркської традиції на Балканах, передумовами цього формування та специфікою її творення. Літературні мови балканських тюрків не були об'єктом цілісного вивчення істориками тюркських мов, а мова пам'яток балканських тюрків не розглядалася в монографіях з історії мови та історичної граматики (за винятком [Сравнительно-историческая... 1997; Сравнительно-историческая... 2002], де побіжно було взято до уваги транскрипційні тексти тюрків Добруджі та Македонії).

Втім, вивчення формування та закріплення неарабомовної, зокрема караманлійської, писемної тюркської традиції та пов'язаних із нею мовних норм дозволить прояснити чимало питань історії літературних тюркських мов та ролі релігійно-конфесійних установ в усталенні мовних стилів і писемної традиції. Сподіваємося, що прочитання, подальший аналіз та порівняння кападокійської караманлідіки дозволить з'ясувати такі питання: чим зумовлено початок і кінець християнської тюркофонної літургійної традиції на Балканах? Коли відбувалася втрата цієї традиції на Балканах і в Буджаці (зокрема, українському)? Чи можна говорити про безперервність та спадкоємність писемної тюркофонної традиції, умовно визначеної як караманлі? Наскільки писемна традиція тюрків України (уруми Надазов'я, гагаузи тощо) є дотична і є продовженням (або згасанням) динаміки розвитку літературної традиції караманлі турецької Кападокії та Західної Фракії?

Історія караманлідіки є більш давньою, ніж може здаватись: перші караманлійські тексти датуються 1570 роком (лист про вірнопідданство, *itikatname*, Константинопольського патріарха Геннадіоса султанові Мехмеду II Фатіху (1451–1481), а також рукопис на 820 сторінках церковної хроніки в книгозховищі Геннадіоса при American School of Classical Studies в Афінах). Янош Екманн, що досліджує караманлідіку, зазначає, що в інституті в Неаполі існує документ, написаний тюрком-карманлійцем на початку XVI ст. [Rossi 1940, 237]. Першим же друкованим

твором караманлідикою є збірка релігійно-побутових правил – *ільміхаль* – 1718 року з Амстердама, автор якого – Гюлізар (Іман – и Месіхі, Γχιουλζαρ ιμανι μεσιχι). Там само [Rossi 1940, 237] йдеться про те, що першою друкованою караманською газетою була Γαζεται Ανατολι (Газета і Анадоли), що її видавав від 1840 року Евангелінос Місалідіс.

Практично всі рукописні караманлійські книжки, писані між XV та XVIII століттями, і друковані видання (після 1718 року), так само як і в інших культурних традиціях, мають релігійний зміст. Серед понад п'ятисот друкованих видань XIX ст., поряд із книгами релігійного характеру, трапляється й історична та художня література. Проф. О.М. Гаркавець зазначає, що «у Афінах зберігається понад 3000 караманських книжок», які походять здебільшого з Кападокії. Проте їхній зміст, за поодинокими винятками, не є відомим для нас. Вивчення караманлійської літератури в Афінах та на Кіпрі здійснюють Евангелія Балта та Маттіас Капплер [Kappler 1996, 2003].

Писемні зразки, які ми вивчали під час досліджень у Кападокії, свідчать про присутність у караманлідіці досить відчутної кападокійської турецької говірки (мову книги «Настанови правильної віри» митрополита Кайсері Паїсіоса було аналізовано у 1950 р. [Eckmann 1950b, 168]. Зустрічаються свідчення, що «ці тексти – грецькою мовою, проте якоюсь незрозумілою «іншою» говіркою» [Korat Taş kapıdan... 2005, 71].

Кападокійський регіон також виявився надзвичайно цікавим з точки зору фіксованих нами говірок турків – вихідців із Македонії, що після обміну населення мешкають у селі Магмудпаша поблизу Невшехіра і зберегли стару румелійську турецьку говірку.

Звернімо увагу на мову зафіксованих зразків збережених караманлійських написів з Кападокії:

1. 1900 р. – на грецькій лазні в м. Ургюп кварталу Йені Джамі (напис зроблено у двох колонках, ліва з яких – турецькою, а права – грецькою):

*Αζρι Σφολτανι Χαμιδι Σανι
ΦαχρΗ Αλεμδιρ Δεχριν ζαλμανι
ΣαНесινδε Ινψα ολδΗ Πω Χαμψαμ
ΕΧααλιμιZ ΠΠραZ ΕΤδι Ιχτιμαμ
Πιλιριγ Πω Ηωρδη ΕβλαδηΒαταν*

*Ιανεσιγ Πωραδαν Κερεκ Ταψραδαν
ΧΑΡΑΛΜΡΟΣ ΧΑΤΖΙ ΣΑΒΒΑ ΕΣΕΡΙ
ΓΨΔΕΤΤΙΡΙΡ ΕΣΕΡ ΕΧΑΙ ΧΟΥΝΕΡΙ
ΕΘΕΜΕΛ ΤΘ 1900*

*«asri sultanı Hamidi Sāni / Fahr – i Ālemdir
dehrin salmanı / sayesinde inşa oldu bu ham-
am / Ahalimiz ibraz etti ihtimam / bilirik bu
yurdu evladı vatan / ianesin gerek buradan ge-
rek taşradan / Haralambos Hacısavva eseri /
Yâdettirir eser ehl-i hüneri / Temel 1900 de».*

«Цю лазню було збудовано завдяки податі³ часів султана Абдул Хаміда Другого (1876–1909), гордості світу. Народ наш показав/виявив дбайливість/дбайливу турботу. (Бо) цю країну визнаємо ми за серце батьківщини. Гроші зібрано на допомогу як звідси, так і з провінції. Витвір Хараламбоса Хаджисавви. Твір спонукає на згадку (про) тих, хто знався на майстерності. Підмурів'я у 1900».

Та грецькою: «Приклад любові століття. Гей, Вітчизно. Тобі діти твої та все населення у співпраці спорудили прекрасний хаммам. Тут працювала також і наша молодь – наше майбутнє. Завершено у 1902 році».

З самого низу напис: «Етемель (оті) то 1900 (підмурівок закладено у 1900). Еператіон то 1902 (завершено у 1902) (Кая, 1994)».

Мовні особливості напису – східноанатолійська діалектна форма аориста *bilirik* (пор. гагауз., азерб.), *ianesin* – збережена стара писемна норма акузативу, що в османській писемній нормі втрачається вже у пізньому Середньовіччі.

2. На житлі села Сувермез (Дерінкую) 1912 р. – типовий приклад гетеродоксальності мусульманства в Кападокії:

14 апр 1912
ΜΑΣΑΛΛΑΧ
ΓΙΑΡΑΠΗ ΠΘ
HANE – ΣΕΝΙΝΤΗΡ
ΠΘ ΗΑΝΕΤΕΚΙΛΕΡΗ
ΑΣΠΡΚΕ ΑΜΗΝ
ΣΤΡΙΟΓΛΞ = Χ÷ ΑΣΠΕΡ

«14 april 1912. maşalah. Yarabi bu hane senindir, bu hanedekileri esirge. Amin. Stavrioglu Hacı Aspar».

«14 квітня 1912. Слава Господу. Боже, ця споруда – Твоя, охорони тих, хто в ній. Амін. Ставріоглу Хаджи Аспар».

Регулярно простежується оглушення кінцевих афіксів, властиве говірці Нігде [Caferoglu 1943].

3. Церква Св. Власа села Конакли округу Нігде (без дати):

ΑΛΛΑΧΟΥ ΑΖΙΜΙΣΑΝ ΑΛΕΜΠΕΝΑΧ
ΑΠΤΗΛΜΕΣΣΗΔΕΦΕΝΤΜΙΖΙΝΦΕΡΜ
ΑΝΙΓΙΛΕΝ
ΙΚΟΝΙΩΡΟΧΠΑΝΙΩΑΚΕΙΜΙΝΚΑΜΕ
ΤΙΓΙΛΕΝΚΑΛ
ΦΑΚΙΡΙΑΚΟΝΩΝΤΖΑΧΤΙΚΑΡΓΙΕΤΙΓΙ
ΛΕΝΜΙΣ
ΤΙΣΑΚΙΝΤΑΡΛΑΡΙΝΖΑΧΜΕΤΓΙΛΕΝΑ
ΖΙΖΒΛΑ
ΣΙΟΥΣΥΝΙΝΑΙΕΤΙΓΙΛΕΝΤΖΟΥΜΛΕΟ
ΡΘΟΔΟΞΟΛΑΡΙΑ
ΑΓΙΚΕΓΙΛΕΓΕΟΛΤΖΕΝΝΕΤΗΑΛΕΓΙΕ
ΑΜΙΝ

«Allahü azimişan alempenah Abdilmecid efendimizin fermaniğilen, İkoniu ruhbanı Yovakin'in kametiğilen, kalfa Kiryako'nun cehd ü gayretiylen Misti sakindarların zahmetiyilen, Aziz Vlasios'un inayetiylen, cümle Ortodoksları layık eyleye ol cenneti aleye. Amin».

«Боже великославний, туди, де упокоїться світ, – (за) ферманом пана нашого Абдюльмеджіду, закликком Іконійських монахів, великим трудом калфи Кіріяко, турботою жителів Місті⁴, прихильністю, ласкою святого Власа, – усіх християн зроби достойними того високого раю. Амін».

4. 1835 р. – церква Св. Трійці села Ендюрлюк округу Кайсері (мал. 3):

“ΠΟΥ ΜΟΥΑΖΖΑΜ ΠΑΤΕΧ... (уламок) (...)
ΤΛΟΥ ΠΑΤΗΣΑΧ ΣΟΥΛΤΑΝ (уламок)
ΑΣΗΡΗΝΤΕ, ΚΑΪΣΕΡΕΙ ΚΙΑΝΙΝΙ
ΦΑΖΗ... (уламок)
ΤΛΟΥ ΠΑΙΣΙΟΣΟΥΝ ΚΙΑΧΕΝΕΤΙΝΤΕ
ΤΖ... (уламок)
ΛΕΠΟΓΛΟΥ Χ· ΜΟΥΡΑΤ ΚΑΛΦΑΝΙΝ
ΡΕΣ
ΜΙ ΙΛΕ, ΒΕ ΠΟΥ ΚΟΓΙΤΕ ΙΚΑΜΕΤ
ΙΤΕΝ
ΤΖΟΥΜΛΕ ΜΟΥΜΙΝΛΕΡΙΝ ΓΑΝΙ
ΙΜΤΑΤΙ
ΙΛΕ, ΜΘΚΑΤΕΣ ΤΕΣΛΙΣΙΝ ΙΣΜΙΝΕ, ΠΙ
ΓΓ ΣΕΚΙΖ ΓΙΟΥΖ ΟΤΟΥΖ ΠΕΣ ΣΕ
ΝΕΣΙΝΤΕ, ΜΟΥΤΖΤΤΕΤΕΝ ΑΧΓΙΑ
ΟΛΟΥ ΝΟΥΠ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣΟΥΝ Σ
ΕΚΙΖΙΝ ΤΕ ΤΑΚΤΗΣΛΕΝΤΙ 1835
ΜΕΖΚΙΕΡ Χ ΚΑΛΦΑΝΙΝ ΧΑΙΡΕΤΗ ΤΗΡ”

«Bu muazzam ibadethane (haşmet)lü padişah sultan (mahmud-u sani) asrinde kayseri kahini faziletlü paisiosun kehanetinde

çeleboğlu hacı murat kalfanın resmi ile ve bu köyde ikamet iden cümle müminlerin gani imdadı ile mukaddes teslisin ismine, bin sekiz yüz otuz beş senes, nde müceddiden ihya olunup septembriosun sekizinde takdislendi. 1835. Mezkür hacı kalfanın hayratıdır».

“Цю величну споруду було наново реконструйовано у столітті... (за. – І.Д.) його величності падишаха султана... за пророцтвом віщуна Кайсері достойного Паїсія за малюнком калфи Хаджи Мурата Челеб(і)оглу та багатою допомогою правдивірих, що мешкають у цім селі, в ім’я святої Трійці у тисяча вісімсот тридцять п’ятому році та освячено восьмого вересня. 1835. Благочинність вищезгаданого Хаджи калфи”.

5. Сільська мечеть Зіле (Озлюдже – Дернікую):

AZIZVASICILIOSTAN
PIASICITIPZILELILERE
NEMOTLQKELIPT
TEKOPENTZENNERE
PAHMETKALFASINA
GIAPTORANLERE
IRANMETOASCONEZ
TATLERINE 1849
PORTATQAGIQVASICI
LIQ

«Aziz Vasileos'tan bahşıştir. Zilelilere ne mutlu. Gelip de gören, g(e)zennere rahmet kalfasına uapturannere, irahmet olsun ecdatlerine. 1849. Prota tu Ayiu, Vasiliu (vrata sv. Vasilia) ta in.»⁵.

Дарунок від святого Василя. Яке щастя приниженим. Всім, хто прийде, побачить та мене, тим, хто наказав звести покійному калфі (майстру. – І.Д.), – хай упокояться душі їх предків. 1849. Ворота св. Василя.

6. Могильний напис з фондів музею Сіліфке (мал. 4):

ΚΑΙΣΕΡΙΑ ΑΛΑΣΝ ΑΡΣΕΝ ΤΟΖΑ
ΚΟΓΛΟΥ
ΜΕΖΑΡΙΤΙΡ ΤΕΒΕΛΛΟΥΤΙ 1850
ΒΕΦΑΤΗ
25 ΜΑΡΤ 1882

«Могила мешканця Кайсері Арсена Тозакоглу. Народження 1850.

Кончина 25 березня 1882».

7. Порівняймо вищенаведене з текстом могильного каменя караманлійців Стамбула із Зейтінбурну, монастиря Св. Діви Марії Балікли [Korat 2003]:

«Bu mezarda sakin olan İkoniu eparhiaasında deneğili Hacı İsaak oğlu Aksarcı hacı İyuvakimin oğlu Lazaros. Allah rahmet eylesin. Mataiotis mataiotiton ta pan maitois 1854 ioliou 28».

«У цій могилі покоїться Лазар, син Аксарджи Хаджи Йувакіма, сина Хаджи Ісаака, що пройшов випробування в епархії Конії. Хай упокоїть Господь його душу. Суета сует і тому подібне. 1854 липня 28».

8. Деталь з апсиду у церкві Хачли (Хрестовоздвиженській) між сс. Кизилчур та Гюллюдере зображає втіленого в образі бика св. Луку. Над головою бика напис: ΚΛΣΟΩΤΑ («Той, що реве»).

9. Церква Карши, Гюльшехір. Деталь зі сцени попряння Ісусом Христом Хадеса – людської пристрасті, коли Ісус Христос питає: «То що сталося із твоєю незборимою силою?»:

І підпис – прямо над головою Хадеса: «Ο ΑΔΗΣ» (то – Хадес).

10. Із внутрішніх написів на стінах культових споруд відомий лише тюркський напис в Інджесу округу Кайсері всередині церкви:

«Hristos efendimizin ayios sitatio-sa gelişün buynuzlarının arasında stavros üzerinde görünüp ve namı için (...) lerı haber virdigü...»

«Прихід Господа нашого Христа святому Анастасію (?), явлення йому межі рогів його на хресті та (Те, що) в ім'я його приніс звістку (...)».

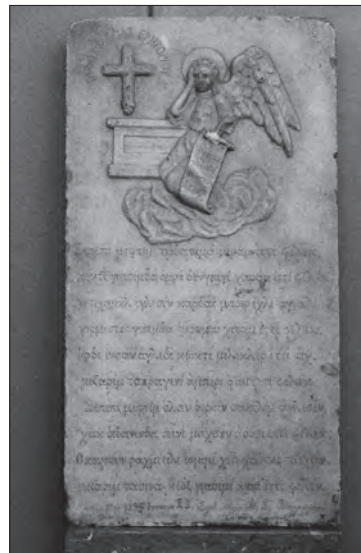
Таким чином, поглянувши на зразки, які ми маємо на даний момент, бачимо, що різниця між каліграфією написів є не меншою, ніж різниця між говірками та діалектами турецької мови внутрішньої Анатолії. Караманлійська каліграфія змінювалась як з часом, так і від села до села уже на відстані 15 км (Конакли – Єшільбурч – Ендюрлюк). Написи не було уніфіковано з точки зору стилю літер (лише для напису церкви Єшільбурч властивою є літера «і» у формі хреста). Зустрічаються також і говіркові особливості (наприклад, носові приголосні).

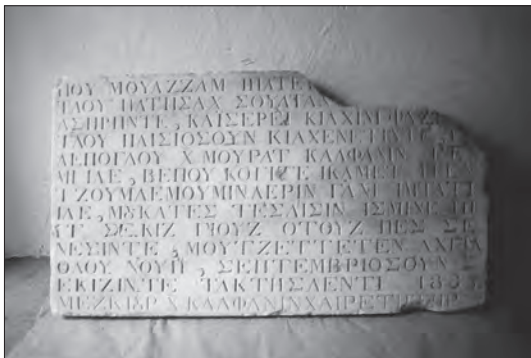
В Анатолії побачити настінні написи (особливо у кам'яних церквах) з поясненнями караманлідикою вельми складно, оскільки церкви зробили мечетями, а стіни фарбували. Це наводить на думку, що караманлійські написи швидше може бути віднайдено у православних грецьких церквах, збудованих після 1800-х рр. [Korat Gürsel. Taş kapıdan... 74]. Під час транскрибування та письмового перекладу кападокійської караманлідики слід також добре знати місцеві діалектні особливості турецької мови.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Мал. 1, 2. Написи з подвір'я монастирю Св. Діви Марії, Зейтінбурну, Стамбул.

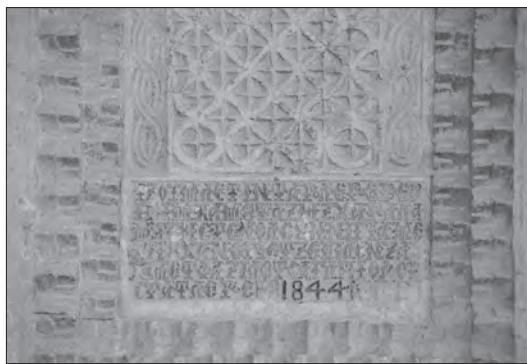

Мал. 3

Мал. 4

Мал. 5. Напис із церкви
Св. Василя, с. Конакли, Нігде.

¹ Перша згадка про мову *Saramanos* датується 1553–55 роками – у мандрівника Ганса Денншурама, який відвідав Константинополь та Анатолію [Eckmann 1950].

² Про караманлійців (*karamanlı*) знаходимо таку згадку у турецького хроніста Мегмеда Нешрі в його “Зерцалі світу” (“Кітаб – и Джіхан – нюма” на с. 40–42) в окремій главі, присвяченій походженню Караману [Neşri 1995, 44]: начебто одне з племен тюрків після втечі від монголів оселилося серед “кяфірів Варсагу”, виявляючи до них прихильність і платячи податі. Ватажка їхнього звали пір Нуре суфій, він мав старшого сина на ймення Караман. Ось цього Карамана тюрки, з-поміж яких було “чимало героїв”, зі згоди бітька – суфія й поставили собі князем, “почавши в усіх справах виявляти йому пошану та робити належне згідно з усіма його наказами”.

³ Салма, салман – частка грошової податі, яку збирали із селян на потреби села.

⁴ Стара грецька назва означеного села Конакли.

⁵ Висловлюємо велику подяку та найширшу повагу досліднику, письменнику, журналісту та телеоператору п. Гюрселю Корату за те, що він вказав нам на ці написи, а також провідництво, дружбу та навчання під час наших дослідів та співпраці в Кападокії.

ЛІТЕРАТУРА

Гаркавец А. Н., Хуршудян Э. Ш. *Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv* / Ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. Almaty, 2001.

Гаркавец Александр. *Кыпчакское письменное наследие*. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы, 2002.

Гаркавец А.Н. *Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский*. Алма-Ата, 1987.

Гаркавец О.М. *Уруми Надазов’я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, писемні пам’ятки*. Алма-Ата, 1999.

Гаркавец О.М. *Урумський словник*. Алма-Ата, 2000.

- Дмитриев Н.К.* **Строй тюркских языков.** Москва, 1962.
- Кримський А.Ю.* Тюрки, їх мови та літератури // **Твори в 5 т. Т. 4. Сходознавство.** Київ, 1974.
- Корелов И.А.* **Язык триалетских урумов и его специфические особенности:** Автореф. канд. дисс. Баку, 1970.
- Покровская Л.А.* **Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология.** Москва, 1964.
- Севортян Э.В.* **Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на гласные.** Москва, 1974.
- Севортян Э.В.* **Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на букву “Б”.** Москва, 1978.
- Севортян Э.В.* **Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на буквы “В”, “Г” и “Д”.** Москва, 1980.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика.** Москва, 1997.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции.** Москва, 2002.
- Beitrag zum Studium der Turkischen Sprache und Literatur, F. Giese, Ign. Kunos.** Tom 2.
- Blau Otto.* **Bosnisch – Turkische Sprachdenkmale // Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, V. 5, No. 2.** Leip., 1868.
- Bozkurt Fuat.* **Türklerin Dili.** Ankara, 2002.
- Budagov, Lazar’.* **Sravnitel’nyi slovar’ turetsko-tatarskikh nariechii, so vklucheniem upotrebitel’nieishikh slov arabskikh i persidskikh i s perevodom na russkii iazyk.** 2 vols. xv, (1), 810, (12)pp.; 415, (1) pp. stout Reprint of the Sankt Petersburg 1869–1871 edition. Moskva, 1960.
- Bulgaristan ve Yugoslavya alan arařtırmalarımızda kaydedilmiş işitseller.** 07.08.2004, 07.08.2005 (аудиозаписи, здійснені під час польових студій Болгарії та кол. Югославії).
- Caferoglu, Ahmet.* **Anadolu ağızlarından toplamalar. Kastamonu, Çankırı, Çorum, Niğde İlbaylıkları ağızları, Kalaycı argosu ve Geygelli yürüklerinin gizli dili.** (T.D.K. [Yayınlarından. Seri] C.I. [sayı] 10 [i.e. 55]. [Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. 4].) xxiv, 269, (3) pp. Istanbul, 1943.
- Caferoglu, Ahmet.* **Güney Dogu illerimiz ağızlarından toplamalar. Malatya, Elâzığ, Tunceli, Gaziantep ve Maras, vilâyetleri ağızları.** (T.K.D. [sic]. [Yayınlarından. Seri] C.I. [sayı] 12./ [Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. 6].) xviii, 318, (2)pp. Istanbul, 1945.
- Clogg Richard.* **Modern Yunanistan Tarihi.** İstanbul, 1997.
- Çagatay, Saadet S.* **Türk lehçeleri örnekleri. VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili.** (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi yayımları. / Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü. 9.) ix, (3), 330pp. Ankara, 1950.
- Eckmann Janos,* **Anadolu Karamanlı ağızlarına ilişkin arařtırmalar //AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt VIII Sayı 1–2 Mart-Haziran, 1950 (b).**
- Erdoğan Teyfur.* Rum harfleriyle Türkçe (Karamanlıca) diğer bir Nevşehir Salnamesi // **Tarih ve Toplum, 1996.**
- Eyice Semavi.* Bizans Karamanlıca Kitabeler // **Bellefen, 1975.** Sayı: 153, cilt XXXIX.
- Huart Cl.* Notices sur trois ouvrages en turc d’Angora imprimés (1806–1816) en caracteres grecs // **Journ. Asiat. 1900** nov.–dec.
- Kappler Matthias.* **Turkish Language Contacts in South-Eastern Europe.** (= Analecta Isisiana LXI). Istanbul, 2002.
- Kappler Matthias.* **A proposito di ‘ortografia caramanlidica’.** (ed. U. Marazzi), Turcica et Islamica – Studi in memoria di Aldo Gallotta: 309–339. Pubblicazioni del Dipartimento di Studi Asiatici dell’Istituto Universitario Orientale, Series Minor LXIV Napoli, 2003. <http://tr.wikipedia.org/wiki/KaramanlÄ±lar>.
- Kappler Matthias.* **Fra religione e lingua/grafia nei Balcani II: sincretismo religioso e codeswitching presso musulmani e cristiani in Bulgaria (sec. XIX–XX).** *Rivista degli Studi Orientali* LXXII, f. 1–4: 61–99. Roma, 1998.

Kappler Matthias. Fra religione e lingua/grafia nei Balcani: i musulmani grecofoni (XVIII–XIX sec.) e un dizionario rimato ottomano-greco di Creta. Oriente Moderno, n.s. XV (LXXVI), 3 (Supplemento). Roma, 1996.

Kappler Matthias. Türkischsprachige Liebeslyrik in griechisch-osmanischen Liedanthologien des 19. Jahrhunderts. (= Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker, Band 3). Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2002.

Kappler Matthias. Verso un nuovo Thesaurus dei turcismi balcanici: la dimensione dialettale e materiale sui turcismi greco-epiroti dei secoli XVIII–XIX. (ed. F. Fusco & V. Orioles & A. Parmeggiani), Processi di convergenza e differenziazione nelle lingue dell'Europa medievale e moderna. Forum, Udine, 2000.

Korat Gürsel. Büyük Bedel: Mübadele // Atlas, 2001. Sayı: 94.

Korat Gürsel. Karanlıktaki dil: Karamanlıca // Atlas, 2003. Sayı: 125.

Korat Gürsel. Taş kapıdan taçkapıya: Kapadokya. İstanbul, 2005. 6. baskı.

Kowalski Tad. Osmanisch – Türkische Volkslieder aus Mazedonien // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, vol. 33 (1926).

Kunos Ign., Rumelisch-türkische Sprichwörter // Keleti Szemle v. VII (1906).

Kunos Ign., Materialien zur Kenntniss des Rumelischen. Türkische Volksmarchen aus Adakale. Leipt., 1907, Vol. 1.

Neşri Mehmed. Kitab-ı Cihan – Nüma. Neşri Tarihi. 1.Cilt. Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat. Pro. Dr. Mehmed A. Köymen. Ankara, 1995.

Rossi E. Canto Turco del Secolo XVI in Caratteri Greci // Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli. Nuova Serie 1, 1940.